

MICHIEL BUSSINK

Botanicus in oorlogstijd

LEVEN EN WERK VAN HENDRIK UITTEN

KNNV Uitgeverij

2021

‘Niets in de natuur is lelijk, zoals elk mens volmaakt is in zijn soort.’

Hendrik Uittien

Copyright tekst © 2021, Michiel Bussink

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, microfilm, fotokopie of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Redactie: José Ferdinandus

Typografie en omslag: Sander Pinkse Boekproductie

Dit boek is mede mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van:

Hugo de Vries Fonds

Vereniging de Waag (Deventer)

Stichting ter bevordering van de Christelijke pers in Nederland

Provincie Overijssel

ISBN 978 90 5011 831 6

NUR 688

www.knnvuitgeverij.nl

Natuur ontdekken en beleven

KNNV Uitgeverij is de uitgever van informatieve boeken over natuur & duurzaamheid. Je vindt bij ons inspirerende boeken op het gebied van Groene Lifestyle, Kind & Natuur, Wildlife & Reizen en Filosofie & Wetenschap. Daarmee geeft de uitgeverij waardevolle kennis door aan een breed publiek. Zo dragen we bij aan de bescherming van de Nederlandse natuur en aan het plezier dat je eraan beleeft.

Inhoud

PROLOOG – 't Kiemt temet 7

INLEIDING – Het oudste beroep van de wereld 11

Deel I

Jeugd, natuurstudie en op reis door Europa

- 1 'Dat leven is zoo boeiend' 21
- 2 Onder de oude ginkgo 34
- 3 Pothoofdplanten en koloniale tabak 40
- 4 Zomerse alpenbloemen en seksuele moraal 47

Deel II

Promotie, crisis en bewustwording

- 5 Vorm en schoonheid 57
- 6 Balkenbrij, Blut und Boden 67
- 7 Een prinselijk plantenpaar 81
- 8 Kruiden tegen onheil 95

Deel III

Oorlog, ontslag en Trouw

- 9 *Spes non fracta* – De hoop is niet verloren 113
- 10 Verboden bloemen 124
- 11 Vrijheidszin en verdraagzaamheid 134
- 12 De koninginnedagrel 143
- 13 Klein verzet en kruiperige volgzaamheid 152
- 14 'Ik word nu misschien ook lastig gevallen' 167

Deel IV Gevangenschap, rouw en nalatenschap

- 15 Polizei- und Untersuchungsgefängnis 177
- 16 'Mijn gedachten zijn nog steeds vrij' 184
- 17 In het uur van onze dood 195
- 18 Breek niet, mijn hart 204
- 19 Ken u zelve 216

EPILOOG – De mispelboom 225

- Bronnen 228
- Dankwoord 236
- Beeldverantwoording 239
- Personenregister 240
- Plantenindex 245

PROLOOG

't Kiemt temet

Het Groningse land is wit van de mist, een mysterieuze verstilte wereld. Af en toe doemen er uit de mist groepjes bomen op, een gehucht of een kerktoeren. Vlak bij het dorpje Rottum komen de silhouetten van twee schoorsteenpijpen tevoorschijn alsof ze uit een bosje zijn gegroeid. Dichterbij blijken de schoorsteenpijpen te horen bij de ruïnes van een steenfabriek, die door de natuur is terugveroverd. Deels beheerste natuur, waar gras wordt gemaaid en bomen worden gesnoeid. Uit de voormalige beheerderswoning van de fabriek stapte een voluit lachende man. Hij draagt laarzen en een Noorse trui. Plantkundige Bert Lanjouw woont hier sinds hij in 1978 het terrein van de voormalige steen- en draineerbuizenfabriek kocht. Door tientallen jaren zorgvuldig beheer heeft hij het omgetoverd tot een ecologisch bijzonder gebied en ervoor gezorgd dat er nu zeldzame planten groeien als gewone veldbies, weidehavikskruid en gevlekte orchis en paddenstoelen als de zeer zeldzame rookknotszwam. Ook de inheemse korenbloem is er te vinden, waarvan volgens Lanjouw, het intense blauw 'onovertroffen' is.

Binnen in de woonkamer van de vroegere bedrijfswoning met zijn oude houten deuren en oude houten vloer vertelt Lanjouw aan een tafel vol met stapels brieven, over zijn leven. 'Mijn volledige voornaam is Bert Hendrik. Bert heet ik naar mijn moeder en met Hendrik ben ik vernoemd naar een van de beste vrienden en ook collega van mijn vader: Hendrik Uttien.' Berts vader Joseph Lanjouw en Uttien waren studievrienden: eind jaren twintig studeerden ze allebei plantkunde aan de Rijksuniversiteit Utrecht, allebei zijn ze daar ook gepromoveerd en deden ze onderzoek naar planten. In de jaren dertig reisden ze samen heel Europa door en hadden plannen om in 1940 met z'n tweeën naar Suriname te gaan voor botanisch onderzoek. Een plan waar de oorlog een stokje voor stak en dat nooit zou kunnen worden uitgevoerd.

Na de oorlog pakte Joseph Lanjouw zijn wetenschappelijke carrière weer op. Hij werd hoogleraar aan de Universiteit Utrecht, later rector magnificus en was een gerespecteerd plantkundige. Ook zoon Bert

werd botanicus, via een studie aan dezelfde universiteit als waar zijn vader en diens vriend Hendrik hadden gestudeerd. In die tijd kwam hij vaak op de werkplek van zijn vader in het botanisch laboratorium in het centrum van Utrecht waarin nu het Universiteitsmuseum is gehuisvest en in de botanische tuin die nu Oude Hortus heet. Daar neusde hij dan tussen de eeuwenoude kruidenboeken die Hendrik Uittien had nagelaten en waarvoor een aparte boekenkast was ingeruimd. Het lag voor de hand dat Lanjouw junior in de voetsporen van zijn vader zou treden. 'Maar op een gegeven moment realiseerde ik me dat ik dat niet wilde. Ik gaf niets om een carrière: ik wilde gewoon met planten bezig zijn.' Dat deed hij, als ecologisch adviseur, hier te midden van de door hem zelf gecreëerde groene oase op het Groningse platteland, met de brandnetels, wilgenroosjes, margrietten en het oranje havikskruid.

Bert Lanjouw werd geboren op 16 juni 1945, tien maanden nadat Hendrik Uittien, de vriend van zijn vader, in Kamp Vught werd gefusilleerd door de Duitsers. Samen met tweeëntwintig andere verspreiders van de illegale krant Trouw. 'Ik weet niet wanneer het voor het eerst tot me doordrong dat ik naar hem vernoemd was. Mijn ouders spraken er nauwelijks over. Hendrik Uittiens dood was voor mijn vader te pijnlijk.' Maar ook zonder woorden liet hij zijn verdriet, verbijstering en woede zien. 'Misschien zaten die gevoelens in de hapjes die hij me voerde, of in de wijze waarop hij naar me keek. Zijn blik gevuld met emoties die hij eigenlijk niet wilde laten zien.' Terugkijkend herinnert Bert Lanjouw zich eigenaardige dingen uit zijn jeugd. 'Ik was een jaar of tien, twaalf, toen we terugkwamen van een vakantie in Zwitserland. Toen we door Duitsland reden, begon de auto steeds langzamer te rijden. Het werd avond en op een gegeven moment hield de auto ermee op. Een enorme angst overviel me toen. Ik was ongelooflijk bang dat we overgeleverd zouden worden aan de Duitsers.' Dat gebeurde uiteraard niet, integendeel: 'We werden liefdevol opgevangen door een jong Duits stel.'

Voor zijn ouders was de oorlog, ondanks hun dramatische ervaring, een fase. 'Voor de oorlog hadden ze goede contacten met Duitsers en na de oorlog kwam dat op een gegeven moment weer terug. Wat mijzelf betreft: ik had de dood van Uittien onbewust opgeslurpt, me ermee vereenzelvigd. Ik heb Hendrik Uittien niet gekend, maar ik draag zijn geschiedenis – en de hele oorlog – mijn hele leven al met me mee.'

Op een gegeven moment realiseerde Lanjouw zich dat hij zijn kinderen niet met de oorlog moest belasten. Hij wilde met die periode in het reine zien te komen. Hij ging naar Duitsland, naar het Rijksdaggebouw in Berlijn, 'het hol van de leeuw' en verschillende keren naar de fusilladeplaats in Kamp Vught. Daar staat het gedenkteken met daarin de naam van Hendrik Uittien gegraveerd, te midden van die van de andere mannen die daar in 1944 werden gefusilleerd. 'Het is,' aldus Lanjouw, 'een proces van tientallen jaren geweest. Ik heb ze vergeven.'

Maar de geschiedenis bleek niet verdwenen. 'Uiteindelijk ben ik niet alleen mijn vader gevolgd als plantkundige, maar ook de botanicus Hendrik Uittien. Ieder van ons heeft dat vak en de passie voor planten op eigen wijze uitgeoefend en vormgegeven. In mijn eigen natuurgebied zijn de orchideeën nu boven de grond en de ratelaren massaal gekiemd.' Lanjouw wijst naar het ex libris van Uittien, dat te midden van de brieven op tafel ligt: een paardenbloem die net begonnen is zijn zaadpluisjes te verspreiden, met daarboven de tekst 't Kiemt temet'.

INLEIDING

Het oudste beroep van de wereld

In de strafbunker van Kamp Vught klopte op de avond van de vijfde augustus 1944 een gevangene op de luchtkokers. Voor de medegevangenen in de andere cellen was dat het teken om voor de kleine raampjes te verschijnen zodat er nieuwtjes konden worden uitgewisseld. 'Wie zijn jullie allemaal en wat doen jullie hier?' riep een van de vrouwelijke gevangenen naar de die dag aangekomen nieuwkomers, aan de andere kant van de binnenplaats. Een jongeman antwoordde rustig en kalm vanaf de overkant: 'We zijn hier met 24 lui van Trouw. 23 van ons zijn ter dood veroordeeld en één heeft vijftien jaar concentratiekamp gekregen.'

Een tijd lang was het muisstil in de bunker. Alle gevangenen in hun cellen hadden het schokkende nieuws gehoord. De stilte werd verbroken doordat ergens vanuit de strafbunker iemand begon te zingen. Een heldere vrouwenstem hief het Ave Maria van Bach-Gounod aan: *Ave Maria, nunc et in hora mortis nostrae*. Wees genadig Maria, nu en in het uur van onze dood.

Nee, gratieverzoeken mochten niet worden ingediend, wisten de mannen te vertellen, nadat de laatste noot was weggestorven. Rudolf van Baarle, Steven Bastiaans, Lodewijk van Duuren, Everhardus Overeem, Theo Mooij, Herman Mooij, Hendrik Uittien... Zo werden alle 24 namen over de binnenplaats geroepen, bij wijze van voorstelrondje. Grotendeels jonge mannen, twintigers. Hendrik Uittien en Steven Bastiaans, beiden door de Duitsers ontslagen leraren uit Deventer, waren met hun leeftijd van respectievelijk 45 en 53 jaar veruit de oudsten.

De avonden na hun aankomst in de strafbunker klonk telkens opnieuw dezelfde vrouwenstem die het Ave Maria zong. Tegen het schemerdonker van de 10e augustus werden zeventien Trouw-gevangenen uit hun cel gehaald, zoals de avond daarvoor al met de zes anderen was gebeurd. Daarna hoorden de achterblijvende gevangenen dezelfde reeks geluiden als de voorgaande zomeravond. Het dichtklappen van een auto, het rammelen van kettingen, het starten en wegrijden van de auto. Ten slotte, tien minuten later, een geweersalvo en daarna de genadeschoten. In de Bunker was het daarna lange tijd stil, heel stil.

Over de 23 verspreiders van verzetskrant Trouw die op 9 en 10 augustus 1944 op de fusilladeplaats van Kamp Vught door de Duitse bezetters en hun Nederlandse handlangers werden doodgeschoten, is al veel gezegd en geschreven. Vooral omdat lang werd aangenomen dat ze aan hun dood hadden kunnen ontsnappen. Was de redactie van de Trouw maar ingegaan op het ultimatum van de Sicherheitsdienst om te stoppen met het drukken van de illegale krant. Dan waren de levens van die 23 mannen gespaard gebleven. Zo werd later door sommigen, tot vele decennia na de oorlog, de redactieleden en zelfs hun nabestaanden verweten. Maar nee, de 23 wilden zélf niet dat de krant zou stoppen, wisten ex-gevangenen van Kamp Vught met grote stelligheid te vertellen, vanwege de ‘geestelijke strijd’ die móest worden voortgezet. Bovendien was Rauter, de hoogste SS-baas in bezet Nederland, vastbesloten de veelgelezen illegale Trouw van de aardbodem te laten verdwijnen, ultimatum of niet. Hoe zat het nu allemaal precies? Historicus Peter Bak is gepromoveerd op de oorlogsgeschiedenis van Trouw en houdt zich al lange tijd met het onderwerp bezig. In zijn boek uit 2019, *Duivels dilemma* heeft hij veel details over de maanden voorafgaand aan augustus 1944 ontrafeld en helderheid geschapen. Maar ook hij heeft niet alles eenduidig boven tafel weten te krijgen en sluit zijn boek af met: ‘Ook na driekwart eeuw zal het laatste woord over de ‘23 van Trouw’ niet zijn gezegd.’

Dit boek gaat over één van die 23: Hendrik Uittien, de enige wetenschapper binnen die groep verzetsmannen, met zijn eigen, bijzondere levensverhaal. Ruim een week voordat de 45-jarige plantkundige de doodstraf tegen hem had horen eisen, schreef hij een brief aan zijn familie. Achteraf gezien zou het zijn laatste brief zijn. Onder de op het briefpapier voorgedrukte ge- en verboden van de Polizeigefängnis Haaren, niet ver van Vught, schreef hij in duidelijk potloodschrift: ‘Na vier weken mocht ik luchten, een kwartiertje, bijna elke dag. Ik wist niet wat ik allemaal rook: witte klaver! (...) Gelukkig ben ik eraan gewend om binnen te zitten. Men went heel vlug aan alles. Thuis zal ik dus ook wel weer wennen, al zal ik heel lui zijn, na al deze rust.’

Hendrik Uittien had lange tijd niet verwacht dat hij zou worden gefusilleerd en zijn familie evenmin. Al waren ze wel bezorgd over zijn lot, die zeven maanden dat hij gevangen zat, zeker als ze soms tussen de regels van zijn briefjes door konden lezen dat het niet zo goed met hem ging. Veel van zijn collega’s en vrienden, in zijn woonplaats De-

venter, op universiteiten en in botanische onderzoeksstations elders in de wereld, waren verbaasd dat hij zich bleek bezig te houden met verzetsactiviteiten. ‘Hoe is het mogelijk dat Uittien zich in de oorlog plotseling zo heftig met politiek bemoeide en haast voor niets anders belangstelling meer had?’ Zo vroeg Uittiens collega en beste vriend Joseph Lanjouw zich af in het voorwoord van Uittiens postuum verschenen boekje *De Volksnamen van onze planten*. De man die voor de oorlog lange tijd blanco stemde, omdat hij vond dat hij geen verstand had van politiek. Die erudiete, humoristische, zachtmoedige beoefenaar van de plantkunde, die associeerde je niet met verzet en politieke strijd, maar met ‘scientia amabilis’, beminnelijke wetenschap, zoals Linnaeus, de achttiende-eeuwse grondlegger van de hedendaagse plantkunde zijn vakgebied noemde. Toch was de ommekeer in Uittiens houding niet zo vreemd volgens Lanjouw: ‘Dit moest wel volgen uit zijn karakter, zijn levenshouding.’

Uittiens hoofdvak was de morfologie, oftewel vormenleer. Die bekijkt hoe de wortels, stengels, bladeren, bloemen en vruchten van planten ten opzichte van elkaar groeien. In welke verhouding staan ze tot elkaar en zit daar een systeem in? Staan de blaadjes aan de steel bijvoorbeeld in paren recht tegenover elkaar of meer in een krans? Kunnen we op basis daarvan misschien bepaalde typen planten onderscheiden, met een gemeenschappelijk bouwplan en dus ook een plek in de evolutie? En is er zo een logische indeling te maken, op basis van plantenfamilies? De vormenleer is kortom een belangrijk hulpmiddel voor het herkennen van planten, ook wel ‘taxonomie’ genoemd. Dat klinkt misschien saai of alleen interessant voor wetenschappelijk ingewijden, maar we hebben het hier wel over ‘het oudste beroep van de wereld’. Zoals Leni Duistermaat, een hedendaagse collega van Hendrik Uittien, de taxonomie noemt.

Duistermaat werkt bij Naturalis Biodiversity Center in Leiden waar je naast de duizenden dieren, planten, fossielen, opgezette vlinders en dino’s, ook Uittiens plantenverzameling kunt bekijken. Met dat ‘oudste beroep’ heeft Duistermaat het niet over de ‘lusten des vlezes’, maar over de kennis die nodig is om te overleven door eetbare planten te verzamelen. Plantenkennis dus. Honderdduizenden jaren lang werd die kennis overal op de wereld van generatie op generatie overgedragen. Het is op de tijdsbalk van de menselijke geschiedenis nog maar heel kort geleden dat die plantenkennis vooral iets werd van liefheb-

bers en specialisten. Ook nu kunnen wij mensen niet leven zonder planten, al zijn de meesten van ons zich daar niet of nauwelijks van bewust. Het opdoen en bijhouden van die broodnodige plantenkennis hebben we tegenwoordig grotendeels uitbesteed aan specialisten.

Hendrik Uittien was zo'n specialist. Hij kende de flora van de IJsselstreek bij zijn geboorteplaats Brummen op zijn duimpje en breidde zijn kennis geleidelijk uit naar de planten van Nederland en ver daarbuiten. Na zijn studie en promotie in de plantkunde aan de Rijksuniversiteit Utrecht, deed hij onderzoek, doceerde, gaf veel lezingen en schreef in zijn niet zo lange leven een groot aantal artikelen. Die schreef hij, behalve in het Nederlands, met het grootste gemak ook in het Engels, Frans, Duits en Latijn. Daarnaast was hij ook thuis in het Nedersaksisch en Oudengels. Zijn artikelen gingen over de meest uiteenlopende plantkundige onderwerpen, van de bijna uitgestorven kleine schorseneer bij Radio Kootwijk op de Veluwe tot het gebruik van geneeskrachtige kruiden in Suriname ten tijde van Linnaeus en de herkomst van het noten gooien met Sinterklaas. Uittien werkte onder andere mee aan de eerste Flora Neerlandica, de meest uitgebreide flora die over de Nederlandse wilde planten is gepubliceerd. Al verscheen zijn bewerkte bijdrage postuum.

Tot op het laatste moment, vlak voor zijn arrestatie, voerde Uittien per brief discussies met zijn collega's in de wereld van de botanie. Als lid van internationale nomenclatuurcommissies die besluiten nemen over de officiële plantennamen stond hij bekend om zowel zijn talen- als plantenkennis. Aan een besluit over de officiële 'doopnaam' voor planten gaan meestal nogal wat etymologische en taxonomische discussies vooraf. De artikelen en brieven die Uittien daarover schreef, zijn voer voor ingewijden en liefhebbers. Daarnaast schreef Uittien verhalen over de plantenwereld die voor een leek prima te begrijpen zijn en bovendien ook in onze tijd nog leuk zijn om te lezen. Alleen al de titels maken nieuwsgierig, zoals 'Nix is goed voor de ogen', 'Botaniseren in de kerk' (geschreven voor Jac. P. Thijsses 70e verjaardag), 'Zonderlinge plantennamen' of 'De legende van de Gelderse roos'.

Zelf ontdekte ik het werk van Hendrik Uittien toen ik mijn eerste boek, *Lekker Landschap*, schreef over wilde eetbare planten, bessen, bloemen, noten en paddenstoelen. Daarin heb ik geprobeerd te beschrijven wat mensen in de loop der tijd met die planten hebben beleefd. Ze

aten ze op, vonden ze lekker of niet en dichtten ze allerlei heilzame of kwaadaardige eigenschappen toe, al dan niet terecht. En ze gaven ze namen die vaak met dat gebruik te maken hadden. 'Pisblom' heette de paardenbloem van oudsher in veel streken en de Fransen noemen hem nog steeds 'pissenlit', beddenplasser. De paardenbloem heeft namelijk vochtafdrijvende eigenschappen, wanneer er een flink maaltje van wordt gegeten. Zo was ik ook nieuwsgierig naar waaraan de pinksterbloem zijn naam dankt, terwijl die niet met Pinksteren bloeit. Naar de Nederlands benaming madeliefje. Komt die inderdaad van de maagd Maria of van het Oudnederlandse woord voor weide, 'made'? En als Achterhoeker is het toch leuk om te zien dat ze zelfs in Engeland 'Guelder Rose' zeggen tegen de Gelderse roos met zijn koninklijke roomwitte bloesems: hoe zou dat zo komen?

Voor antwoorden op zulk soort vragen bleek ik terecht te kunnen in het boek *De Volksnamen van onze planten* van Hendrik Uittien. 'Wanneer een chauvinistische Geldersman zich trots voelt, omdat de mooiste heester die er in ons land in het wild groeit, namelijk de *Viburnum opulus*, naar zijn vaderland genoemd is, dan heeft hij ongelijk, want de naam Geldersche Roos is door pure vergissing aan de wilde plant gegeven en komt bij rechte van historie alleen toe aan de gekweekte vorm, die meestal sneeuwbal wordt genoemd.' Zo vertelde Uittien mij in zijn boek over de Gelderse roos, waarover hij een paar bladzijden vulde, vol smakelijke wetenswaardigheden. Het trof me dat er zoveel te ontdekken viel over alleen al de namen van planten. Die zeggen iets over de wijze waarop mens en plant met elkaar omgingen. Er ligt een brok geschiedenis in besloten. Door het ontrafelen van plantennamen komt het verleden van de mens in vroeger tijden tot leven, inclusief hun gebruiken en leefwijzen. En dat is wat Uittien deed, de menselijke geschiedenis tot leven wekken via planten. In een stijl die enerzijds blijk gaf van een enorme kennis en belezenheid, maar die tegelijkertijd niet pedant was en regelmatig grappig. Humor en planten, een combinatie die niet voor de hand ligt en je niet zo vaak tegenkomt.

Wie was die man, vroeg ik me al snel af. De man die voor kennis over planten te rade ging bij zijn illustere voorgangers van eeuwen geleden: bij Fuchs, Boerhaave en Linnaeus, van wie hij kostbare en prachtig geïllustreerde plantenboeken in zijn eigen kast had staan. Maar ook bij eigentijdse plantkundigen zoals Frederik van Eeden, die van Uittien een veeg uit de pan kreeg vanwege sommige beweringen in diens *Onkruid, botanische wandelingen*, een klassieker in de Nederlandse li-

teratuur. Wie was die man, die blijkbaar niet beroemd was geworden, maar wel samenwerkte met de bekende natuurbeschermers van zijn tijd, zoals Jac. P. Thijsse. Hij die tijdens de oorlog koos voor een andere houding ten opzichte van de bezetters dan veel van zijn collega's. *Klein verzet* is de titel van een literair verhaal waarin de schrijver Herman Korteling Hendrik Uittiens werk voor de illegale Trouw heeft verwerkt. Maar ook klein verzet bleek fatale gevolgen te kunnen hebben.

Planten en politiek hebben op het eerste gezicht niets met elkaar te maken, dacht ook Uittien aanvankelijk. Maar het nationaalsocialisme was gebaseerd op een totalitaire ideologie en omspande dus alle aspecten van het leven, inclusief de natuur. Je zou zelfs kunnen zeggen dat die ideologie ontleend was aan de natuur, of beter gezegd, aan een bepaalde interpretatie van natuurlijke processen. De nazi's maakten van Darwins evolutieleer een gewelddadige strijd om het bestaan waarbij de sterksten de mindere of gedegenereerde rassen moesten onderwerpen of uitroeien. En ze pasten die interpretatie niet alleen toe op brandnetels, fruitvliegjes en tropische vogels, maar ook op het menselijke samenleven. Wat uiteindelijk uitmondde in uitsluiting, terreur en genocide.

Aan die volkerenmoord ging het een en ander vooraf. Doordat Uittien zich bezighield met de volksnamen van planten, werd hij op een gegeven moment, naast plantkundige, ook beoefenaar van de volkskunde met collega's als P.J. Meertens, bekend als 'mijnheer Beerta' uit *Het Bureau* van J.J. Voskuil. De volkskunde ontstond in die eerste decennia van de twintigste eeuw als reactie op de modernisering van Nederland, met de komst van de auto, telefoon, massaproductie, confectiekleding en de bijbehorende uniformering. Er kwam aandacht voor wat verloren dreigde te gaan. In de natuur, maar ook aan tradities, volksgeloof, klederdrachten, volksliteratuur en dialecten. De volkskunde probeerde die gebruiken in kaart te brengen, voordat het te laat was.

Maar de manier waarop dat gebeurde, verschilde nogal per beoefenaar. Sommigen idealiseerden de gebruiken van het eigen volk en gingen op zoek naar een 'stambewustzijn' met een eigen vermeend onveranderlijke Germaanse kern en wortels in een ver verleden, waarin 'bloed en bodem' onlosmakelijk met elkaar waren verbonden. Bij verschillende van Uittiens prominente volkskundige collega's ont-aardde de liefde voor volk en vaderland op die manier geleidelijk in steun aan extreem moorddadige ideeën en praktijken. De volkskunde

kwam daardoor in een kwaad daglicht te staan en zou na de oorlog onder andere benamingen, zoals antropologie, worden voortgezet. Toch gingen niet alle beoefenaars van de volkskunde tijdens de oorlog de fout in.

Ook Hendrik Uittien was niet alleen maar een objectieve beoefenaar van de volkskunde; hij hield van zijn land, zijn geboortestreek, het koningshuis en het traditioneel gebruik van planten. Maar hij ontpopte zich juist als tegenstander van de nazi's. Hoe is dat mogelijk? Hoe kan het dat de ene liefhebber van vaderland, tradities, dialect en steekeigenheid dat op een gegeven moment ging vertalen in een agressieve afkeer van Joden en vreemdelingen? Terwijl anderen dat niet deden, zich koest hielden of het juist als hun morele plicht zagen zich te verzetten tegen onverdraagzaamheid. Dat zijn relevante vragen om de geschiedenis te kunnen begrijpen, maar ook universele vragen, van belang in onze tijd en wereld met zijn verhitte en soms overspannen debatten over nationale tradities en gebruiken, zorgen over de Nederlandse identiteit, afkeer van vluchtelingen en andere vreemdelingen. Te midden van een wereld waarin alles met alles samenhangt en mensen op zoek zijn naar hun eigen plekje in het geheel.

Hendrik Uittien gaf les in de geschiedenis van de botanie. Met dit levensverhaal krijgt hij zelf een plekje in die geschiedenis. In de loop van dat verhaal, met name in de oorlog, verdwijnt de botanie wat naar de achtergrond. Maar niet helemaal: zelfs in erbarmelijke oorlogsomstandigheden zag hij bijzondere bloemen bloeien.

Ik heb het verhaal geschreven aan de hand van artikelen (van Uittien en anderen), brieven, archieven, boeken en gesprekken. Niet alles over zijn leven is bekend of glashelder.

Maar ik heb in dit verhaal niets ingekleurd of met fantasie ingevuld. De werkelijkheid is leuk, mooi, lelijk en dramatisch genoeg. Er zijn vragen. Hoe zat dat precies met de liefde: viel hij op mannen of toch op die lerare aardrijkskunde met wie hij aardbeien at in zijn middeleeuwse tuin? Was hij, zoals sommigen beweerden, onvoorzichtig? Lokte hij de aanvaringen met zijn NSB-collega zelf uit? Of waren anderen juist té voorzichtig, zoals hij zelf beweerde over een aantal beroemde voormannen van de Nederlandse natuurorganisaties?

In juni 1941, toen de Jodenvervolging in Nederland steeds meer op gang begon te komen, hield Hendrik Uittien voor studenten en medewerkers een lezing aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Een voor de

goede verstaander antinazistische lezing in helder taalgebruik die in sommige opzichten nu nog actueler is dan toen. ‘Wat kan de universiteit voor u doen en wat kunt u voor de universiteit doen?’ was de titel. Maar de lezing ging uiteindelijk over iedereen. ‘Het is de persoonlijkheid, die ontwikkeld moet worden, persoonlijk inzicht, eigen vermogen tot oordelen. Niet over technische details van een vak – daartoe dienen specialiteiten – maar over alle vragen, waarvoor een mens te staan komt.’

DEEL I

Jeugd, natuurstudie en op reis door Europa

HOOFDSTUK 1

'Dat leven is zoo boeiend'

De net afgestudeerde Hendrik Uittien stapte op een historische plek uit de stoomtrein. Op hetzelfde perron in Eijsden namelijk als waar zes jaar eerder, aan het eind van de Eerste Wereldoorlog, de Duitse Keizer Wilhelm II in Nederland asiel had aangevraagd. De vijftiwintigjarige Uittien was samen met zes collega-floristen naar het zuidelijkste station van het land afgereisd. Op het perron werden ze verwelkomd door Abraham Willem Kloos en Jan Sloff, twee andere leden van de Nederlandse Botanische Vereniging. Die waren al eerder ter plekke om de meerdaagse zomere excursie voor te bereiden. Al keuvelend liep het gezelschap richting de Maas om daar zijn intrek te nemen in Hotel-Café du Transvaal. Dat was aantrekkelijker en goedkoper dan een hotel in Maastricht. Hier hadden ze de ruimte, met vanuit het hotel een prachtig uitzicht over de Maas en de Belgische oever aan de overkant.

Hendrik Uittien was, tussen ander aanstormend talent, de jongste botanicus in het gezelschap; de meesten zouden promoveren, hoogleeraar worden, stapels artikelen publiceren en een belangrijke rol spelen in de nog prille Nederlandse natuurbeweging. Kloos en Sloff waren officieel 'amateur', maar hun kennis deed niet onder voor die van de academisch geschoolde plantkundigen als Uittien en Jacob Heimans. Die laatste was als kind al vaak met zijn beroemde vader Eli Heimans in Zuid-Limburg geweest en dol op het Heuvellandschap met de voor Nederland zo unieke kalkhoudende bodem en rijkdom aan wilde planten. Hendrik Uittien kon goed opschieten met de tien jaar oudere Jacob Heimans. Ze zouden in de daarop volgende twintig jaar vaak samenwerken bij het in kaart brengen van de Nederlandse plantenwereld, tot aan beider gevangenschap aan toe.

Die zomerdagen van eind juli 1924 wandelde en fietste Uittien met de andere acht mannen in alle windrichtingen rond Eijsden. Langs de Maas, de heuvels in richting Sint Geertruid, in zuidelijke richting

Moeraswalstro (Galium palustre), door Uittien op 15 juni 1919 gevonden bij de spoorwaaier, Brummen

HERBARIUM ACADEMIAE RHENOTRAIECTINAE

Verzameling H.UITTEN, Ontvangen Mei 1923.

Galium palustre L.

NEDERLAND, *Brummen, spoorwaaier*

naar België en de Maas over de Sint Pietersberg op. Om de haverklap stonden ze stil en stapten ze van hun rijwiel om geknield de gespotte planten van alle kanten te bekijken, bespreken en soms te plukken voor in hun herbaria. Ook struiken en bomen zoals ligusters, eiken en wilgen werden aangewezen, mooi of lelijk bevonden, maar bovenal, keurig geregistreerd met hun Nederlandse en dubbele Latijnse namen en vindplaatsen. Daardoor weten we dat ze die dagen 477 verschillende soorten planten, struiken en bomen hebben gezien. Unieke, zeldzame soorten als het zonneroosje (*Helianthemum chamaecistus*), gamander (*Teucrium chamaedrys*), knikkende silene (*Silene nutans*), kleine pimpernel (*Poterium sanguisorba*) en bergsteentijm (*Calamintha officinalis*). Maar ook ‘ordinaire’ verwilderde cultuurgewassen die op vuilstortplaatsen langs de Maas groeiden werden netjes genoteerd, zoals haver (*Avena sativa*), tarwe (*Triticum vulgare*), rogge (*Secale cereale*), boekweit (*Fagopyrum esculentum*) en zonnebloemen (*Helianthus annuus*).

De totaalscore aan planten, schreef Kloos in het verslag voor de botanische vereniging, was ‘meer dan bij Arcen in 1921, maar nog aanmerkelijk minder dan de 538, waarmee Nijmegen in 1919 het record houdt’.

Dat nauwgezette registreren van florale vondsten kwam niet zozeer voort uit scoringsdrift, al leek het daar soms wel wat op, maar diende de botanische wetenschap. Zeker, Uittien had het reuze gezellig met zijn geestverwanten, vooral ’s avonds, als ze pratend, lachend en sigaren rokend in de gelagkamer van het hotel zaten. Maar dat planten inventariseren was een serieuze aangelegenheid, die sinds kort door de Nederlandse botanici op een systematische manier werd aangepakt, onder de noemer van het ‘hokken.’

Ook Uittien was in zijn middelbare schooltijd aan het hokken geslagen. Plantkundigen hadden heel Nederland op stafkaarten ingedeeld in ‘uurhokken’- een uur lopen lang en een uur lopen breed – die weer onderverdeeld werden in vier keer vier vakken, de kwartierhokken. Door alle planten binnen zo’n kwartierhok te tellen, kregen ze een beeld van waar welke planten groeiden. Belangrijker nog was het om die tellingen te herhalen, jaar na jaar, zodat je een goed beeld kon krijgen van hoe de verschillende planten zich ontwikkelden. Namen de aantallen van de zeldzame, giftige witte engbloem (*Vincetoxicum officinale*), die de floristen op de boshellingen zagen bloeien af, of ging het wat beter? Hoe ging met de bergsteentijm en de moeslook hier in

het zuiden in vergelijking met de exemplaren in de heuvels bij Nijmegen? Dankzij de tellingen, waarmee Uittien en zijn collega-hokkers zo’n eeuw geleden begonnen, weten we dat de natuurlijke rijkdom aan plantensoorten in die eerste decennia van de twintigste eeuw enorm groot was in vergelijking met de resultaten van de tellingen van onze eigentijdse hokkers, die je online kunt bekijken. Er wordt wel gezegd dat de natuur in Nederland rond 1900 op zijn hoogtepunt was. Met dank aan de landbouw, die nog kleinschalig en extensief was en voor een grote verscheidenheid aan landschappen zorgde met bosjes, houtwallen, heggen, poelen, droge en natte weides en korenvelden. Dat alles afgewisseld met droge en natte heidevelden, woeste gronden en moerassen.

Hedendaagse floristen mogen dan met jaloezie naar die hoklijsten van een eeuw geleden kijken, hun toenmalige collega’s waren ook al bezorgd. Want de neergang van de soortenrijkdom was in die eerste decennia van de twintigste eeuw al in gang gezet door ontginningen van woeste gronden, industrialisering, verstedelijking en intensivering van de landbouw.

Op de tweede dag van hun zomere excursie pakten Uittien en zijn medefloristen de fiets richting Maastricht. Met het voetveer staken ze ter hoogte van café De Roode Haan de Maas over, zich alvast verheugend op de terugweg aan het eind van de middag, als ze de herberg zouden binnenstappen. Het café daar aan de voet van de Sint-Pietersberg was in de wijde omgeving bekend vanwege het lekkere koele bier. Dat werd namelijk bewaard in een kelder die was uitgehouwen in de berg. Een jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog zou het gedaan zijn met dat koele bier. De eeuwenoude herberg moest wijken voor de fabriek van de Eerste Nederlandse Cement Industrie (ENCI). Precies in het jaar dat de plantenmannen vanaf De Roode Haan de Sint-Pietersberg opklommen, was dat bedrijf opgericht. Het bovengronds afgraven van de berg was, tot hun verontwaardiging, toen al begonnen.

‘Nu is het met het behoud van de Sint-Pietersberg wonderlijk gesteld,’ schreef Sloff na afloop van de zomere excursie in het tijdschrift *De Levende Natuur*. ‘Toen het bekend werd dat de berg vermalen zou worden tot cement, liep iedereen te hoop. Adressen en verzoekschriften werden opgesteld, moties werden aangenomen, de dagbladen schreven er over, ons tijdschrift kwam met een apart nummer.’ ‘Maar,’ vervolgde Sloff, ‘intussen is de belangstelling heel wat bekoeld. Men hoort nergens meer van en de berg wordt elke dag een stuk kleiner.